

ВОБКЕНТ ТУМАНИНИНГ МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ (XIX–XX АСР БОШЛАРИ)

АБДУВАХОБОВА МАҲФУЗА

таянч докторант, ЎзР ФА ШИ

***Аннотация.** XVIII асрнинг иккинчи ярмида юзага келган Бухоро амирлигининг маъмурий тузилиши ва ижтимоий-иқтисодий тарихи ўтган асрдан буён хорижлик сайёҳларни ва ўртаосиёшунос мутахассисларнинг эътиборини тортиб келган. Аксарият тадқиқотчилар муаммони ўрганишида европалик элчилар ва Россия империяси маъмурларининг кундаликлари ҳамда расмий ахборотларига таянганлар. Бундай ёндашувнинг таъсири бугунги кундаги тадқиқотларда ҳам сезилади. Албатта маҳаллий нарратив ва тарихий манбаларга асосланган фикр-мулоҳазалар ҳам кам эмас. Умуман олганда, амалга оширилган тадқиқотларда Бухоро амирлигининг маъмурий ҳудудий тузилиши ҳақида асосий тушунча ва хулосалар шаклланиб бўлган. Масалан, тадқиқотларда билдирилган хулосаларни умумлаштирганда амирликнинг вилоят ва туман мақомидаги маъмурий бирликлардан, қишлоқлардаги амлок ва оқсақоллик бошқарув тизими каби муаммолар яхши ёритилган. Лекин билдирилган фикрлар умумий бўлиб, яхлит бир микроҳудуд бўйича махсус таҳлилий тадқиқот амалга оширилмаган. Тақдим этилаётган мақолада амирликнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши, бошқарув ва ундаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларни Вобкент тумани мисолида очиб беришга ҳаракат қилинган. Бухоро амирлиги туманлари ҳақида гап кетганда, энг аввало туман мақомига эга бўлган ҳудудларни ўзига оид мажбуриятлари ва ўлчов бирликларига қараб номланиши, масалани долзарб томонларидан биридир. Маъмурий-ҳудудлар қория , туман, ҳазора, обхўрларга бўлиниши мақоладаги асосий этиборга олинган жиҳатларини биридир. Албатта бу бежиз эмас. Биринчидан, Вобкент ёки Комот номи билан юритилган ушбу маъмурий бирлик мамлакатдаги тўққизта тумандан бири, минтақадаги қадимий аҳоли масканларини ўз ичига олган қишлоқ хўжалиги ривожланган муҳим иқтисодий ҳудуд эди. Иккинчидан, муаммони конкрет бир ҳудуд мисолидаги таҳлилни амалга ошириши амирликнинг маъмурий-ҳудудий бошқарувининг минтақавий хусусиятлари, қуйи тизимдаги муаммолари, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти асослари билан боғлиқ хос жиҳатларини кўриши имконини беради. Шунингдек туманнинг вақф мулклари акс этган ҳужжатлар ҳам талайгина бўлиб, уларга ҳам тўхтаб ўтилган. Туманда ирригация соҳасининг ривожлангани ушбу ҳудуднинг деҳқончиликда илғор бўлиб, амирлик ҳаётида алоҳида ўрин тутган.*

***Таянч сўз ва иборалар:** Бухоро амирлиги, Вобкент, Комот, амлок, оқсақоллик, қишлоқ, вилоят, туман, мавзе, гузар.*

***Аннотация.** Административная структура и социально-экономическая история Бухарского эмирата, возникшего во второй половине XVIII в. с прошлого века привлекают внимание иностранных путешественников и специалистов по Средней Азии. Большинство исследователей при изучении проблемы опирались на дневники и официальную информацию европейских послов и администраторов Российской империи. Влияние такого подхода также очевидно и в исследованиях проводимых в настоящее время. Конечно, и немало мнений и размышлений, основанных на местных нарративных и документальных источниках. В целом, в осуществленных исследованиях были сформированы основные понятия и выводы об административно-территориальном устройстве Бухарского эмирата. Например, при обобщении выводов, сделанных в ходе исследований, из административных единиц эмирата в провинциальном (вилоят) и районном (туман) статусе, хорошо проиллюстрированы такие проблемы, как, административные единицы в сельской местности – амляки и система управления старейшин. Однако, были выказанны только общие мнения, и*

конкретные аналитические исследования не были проведены на специальном микрорегионе. В данной статье мы попытались раскрыть административно-территориальное устройство эмирата, его управление и социально-экономические проблемы на примере Вобкентского тумана. Районы Бухарского эмирата, прежде всего административных территории, имеющее статус района (туман), в зависимости от своих обязательств и единиц измерения, являются одним из наиболее актуальных аспектов задачи. Административно-территориальные деления “кория”, “туман”, “хазора” и “обхур” являются одним из важных аспектов, которым уделяется основное внимание в статье.

И конечно, это не случайно. Во-первых, эта административная единица, называемая Вобкент или Комот, была одним из девяти районов страны с важной экономической территорией с развитым сельским хозяйством, включая древние поселения в этом регионе. Во-вторых, осуществление анализа проблемы на примере одной конкретной территории позволяет увидеть конкретные аспекты, связанные с основами социально-экономического развития, проблемами с территориальными особенностями административно-территориального управления Бухарского эмирата. А также, упоминается немало документов, где отражены вакуфные имущества района. Территории района с развитым ирригационным сектором были передовыми в сельском хозяйстве и занимали особое место в жизни эмирата.

Опорные слова и выражения: Бухарский эмират, Вобкент, Комот, амяк, старейшины (оқсоқоллик), село, регион (вилоят), район (туман), окрестности(мавзе), гузар.

Abstract. The administrative structure and socio-economic history of the Bukhara emirate, which arose in the second half of the 18th century, has attracted the attention of foreign travelers and specialists on Central Asia since the last century. At the problem study, the majority of researchers relied on diaries and official information from European ambassadors and administrators of the Russian Empire. The effect of this approach is also evident in studies conducted at this time. Of course, there are a lot of thoughts and reflections based on local narrative and historical sources. In general, in the research carried out, the basic concepts and conclusions about the administrative-territorial structure of the Bukhara emirate were formed. For example, when summarizing the findings of the research, from the administrative units of the emirate in the provincial (wilayat) and district (tuman) status, problems such as the administrative units in rural areas – amlak and the system of governance of eldership – are well illustrated. Speaking about the district (tuman) of the Bukhara Emirate, first of all, the name of the territories that have the status of a district (tuman) depending on their obligations and units of measure, is one of the most relevant aspects of the task. The administrative-territorial divisions of “koriya”, “tuman”, “hazor” and “obhur” are one of the important aspects that will be focused on in the article.

However, only general opinions were expressed, and specific analytical studies were not conducted on the same micro district. The article presents an attempt to disclose the administrative-territorial structure of the emirate, its management and socio-economic problems on the example of the Wobkent district. And of course, this is not an accident. Firstly, this administrative unit, called Wobkent or Komot, was one of nine regions of the country with an important economic territory with developed agriculture, including ancient settlements in this region. Secondly, the analysis of the problem on the example of a single territory allows you to see specific aspects related to the basics of socio-economic development, problems in the subsystems and the territorial characteristics of the administrative and territorial administration of the emirates. And also, a lot of documents are mentioned, which reflect the district’s (tuman) waqf facilities. The territories of the district (tuman) with a developed irrigation sector were advanced in agriculture and occupied a special place in the life of the emirate.

Keywords and expressions: Bukhara emirate, Wobkent, Komot, amlak, eldership, village, province (wiloyat), district (tuman), suburbs, guzar.

Кириш. Бухоро амирлигининг маъмурий-худудий тузилиши ва иқтисодий тарихи хонликлар даври тарихида долзарб муаммолардан саналади. Ушбу муаммолар ҳам советлар даврида тадқиқот қилган бўлиб, Б.И.Искандаров, М.Абдураимов, А.Р.Муҳаммаджонов,

Г.Астановаларнинг илмий ишларида Бухоро амирлигининг маъмурий тузилиши, ижтимоий-иқтисодий-ижтимоий ҳаётига оид бир қанча масалалар ёритиб берилган. Мустақиллик йилларида яратилаётган тадқиқотларда ҳам мазкур мавзунини ўрганишда Бухоро амирлиги вилоят ва туманлари ҳолатини имкон қадар холис ёритишга ҳаракат қилинмоқда. Хусусан Г. Астанова ва Ҳ. Тўраевнинг¹ илмий тадқиқотларида Бухоро амирлигининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва ер муносабатларига оид баъзи масалалар ёритилган. Ушбу мақола эса амирликдаги туманларнинг маъмурий-худудий тузилиши Вобкент тумани мисолида очиб беришга қаратилган бўлиб, Вобкент туманининг XIX аср охири XX аср бошларида Бухоро амирлиги маъмурий – бошқарув тизимида анъанавий хусусиятларини ва аҳоли манзилларини ва сонига аниқлик киритишдан иборат.

Мақсад ва вазифалари. Тақдим этилаётган мақолада амирликнинг маъмурий-худудий тузилиши, бошқарув ва ундаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларни Вобкент тумани мисолида очиб беришга ҳаракат қилинган. Бухоро амирлиги туманлари ҳақида гап кетганда, энг аввало туман мақомига эга бўлган худудларни ўзига оид мажбуриятлари ва ўлчов бирликларига қараб номланиши, масалани долзарб томонларидан биридир. Маъмурий-худудлар қория, туман, ҳазора, обхўрларга бўлиниши мақоладаги асосий этиборга олинган жихатларини биридир.

Бунинг учун қуйидаги ва вазифалар белгилаб олинди:

- Вобкент туманининг маъмурий–худудий тузилишига аниқлик киритиш;
- Туманнинг ҳамда унинг таркибидаги қуйи бирликлар тузилишини ёритиш;
- Туманнинг ирригация тузилишини ўрганиш;
- Тумандаги аҳоли манзилгоҳлари руйҳатини шакиллантириш;
- Топонимларнинг тарихий таҳлилини амалга ошириш;

Тадқиқот усуллари. Тадқиқот асосини манбашунослик таҳлиллари: Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти фондларидаги тарихий ҳужжатлар ташкил этади².

XX аср бошида Вобкент (Комот) тумани Бухоро амирлиги таркибидаги туманлардан бири бўлиб, у Бухородан 25 қақирим шимоли-шарқда жойлашган. Унинг худуди амирликдаги қишлоқ туманлардан бири бўлиб, майдони–58285 танобни ташкил этган³. Вобкент ўғуз шеваларидаги *воб* ёки *ваҳобкент* сўзларидан олинган бўлиб, “бўздаги, кўриқдаги қишлоқ” маъносини билдиради⁴. Бухоро амирлигининг асосий худуди Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган мамлакат бўлиб, XIX асрда у маъмурий жихатдан 27 вилоят ва 11 тумандан ташкил топган. Масалан, Зарафшон дарёси бўйлаб рус истикосидан кейин Кармана, Хатирчи, Зиёддин каби вилоятлар эса Нурота тизмасининг икки тармоғи – Оқтов, Қоратов ўртасида жойлашган эди. Нурота вилояти; Қашқадарё водийси бўйлаб Қарши,

¹ Iskandarov B.I. Sotsialno-ekonomicheskii i politicheskii stroy Vostochnoy Buxari Pamira nakanune prisoedineniya Sredney Azii i Rossiya – Stalinabad, 1960. - 214 s.; Abduraimov M. Voprosi feodalnogo zemlevladieniya i feodalnoy renti v pismax Emira Xaydara (Opit kratkogo issledovaniya istochnika). – Tashkent, 1961. – 110 s.; Muhammadjonov A.R. Quyil Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi (qadimdan to XX asr boshlarigacha). – Toshkent, 1972. – 375 b.; Astanova G.Yu. Zemlevladieniye i agrarniye otnosheniya v Zapadnoy Buxare vo vtoroy polovine XIX – nachale XIX v. (po dokumentalnim istochnikam). Dissertatsiya na soiskaniye uchonoj stepeni kandidata istoricheskix nauk. – T., 1981. – 194 s.

² «Muboraknomajoti Amir Muzaffar. O'zRFASHI qo'lyozma № 407» B .105,178, 213.

³ Astanova G.Yu. Zemlevladieniye i agrarniye otnosheniya v Zapadnoy Buxare vo vtoroy polovine XIX – nachale XIX v. (po dokumentalnim istochnikam). Dissertatsiya na soiskaniye uchonoj stepeni kandidata istoricheskix nauk. – T., 1981. – S 23.

⁴ To'raev H. Vobkent- tarixiy manbalarda // Sharqshunoslik № 3 – T., 1992. – B. 17-21.

Хузор, Яккабоғ, Чирокчи, Китоб, Шахрисабз вилоятлари; Сурхондарё бўйлаб Шеробод, Бойсун, Дехинав, Сарижўй вилоятлари, Амударё бўйлаб; Чоржуй, Устий, Карки, Келиф, Бурдалиқ, Кабодиён, Қўрғонтепа, Ҳисор, Қоратегин, Кўлоб, (айрим вақтларда бу икки туман Қўқон таркибида бўлган) Балжувон, Дарвоз ва Шуғнон вилоятлари мавжуд эди.

Бухоро амирлигининг муҳим иқтисодий, маъмурий йирик маъмурий бирликларидан бири бу туманлардир. Уларнинг номланишига сабаб бўлган омиллар бўйича кўйидаги манзарани кузатиш мумкин. Уларнинг аксарияти анҳор (каналлар) номи билан боғлиқ. Булар қуйидагилар: Жанубий Руд (руд-дарё, анҳор); Комот(ком) ариқ, канал, Коми Абу Муслим (“Абу Муслим канали”), Қора кўл (кўл сув ҳавзаси), Харқон руд (катта қазилма ариқ), Шофурком (Шопур канали), Шимолий руд (шимол томонда жойлашган анҳор, ёки анҳорнинг шимолидаги худуди). Демак амирликнинг туманларидан 7 таси шу худудлар учун зарур сув манбалари номлари билан боғлиқ ҳолда аталган. Туманлар худудига кўра кичик бўлса-да, уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти амирлик ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Туман мақомига эга бўлган маъмурий бирликлар асосан Бухоро атрофида жойлашган. Шулардан 2 та туман Абдурахмон Тамкин Бухорийнинг «Матали ал-Фахира ва маталиб ат-Ториха» асарида келтирилган¹ бўлиб, улар 1915 йилда ташкил этилган, Шимолий-и Руд ва Жанубий-и Руд туманлари эди. Вобкент ҳам бошқа вилоят ва туманлар каби ўз навбатида амлоқликларга бўлинган. Уларнинг бошқарувчилари амлоқдор деб аталган. Амирликнинг пойтахти Бухоро ва унинг атрофидаги туманлар эса амир томонидан бошқарилган. Вобкент тумани қадимдан шаклланиб келган аҳоли манзилгоҳлари–қишлоқ ёки деҳлардан иборат бўлган. Амирлик маъмурий тизимига кўра бошқа туманлардагидек турли катталиқдаги амлоқларга бўлинган. Амлоқ арабчада мулк сўзининг кўплик шакли бўлиб, “эғалиқ қилиш”, “мулк” маъноларида қўлланилган. Ўрта асрлар Бухоро хонлигида асосий ер эғалиқлари давлатга тегишли бўлиб, қишлоқ хўжалигида бу ерларда ёлланма мардикор ишлаганда, хирож солиғини тўлаган. Амлоқ ерлари бирор бир ер эгасига тегишли бўлмаган, бу ерлар амир бошчилигидаги мансабдорларга қарашли бўлган. Амлоқ ерлари қишлоқ хўжалигига тегишли ерлар бўлиб, шунингдек чўллар ва қаровсиз ётган ерлар ҳам кирган. Ерларни қайд қилиш ҳужжатларида бундай ерлар “амлоқ ерлари” ёки “мамлака-йи подшохи” деб аталган.² Бу ерлар вилоят худуд бирлигига кирган. Хусусан қишлоқ худудига қарашли ерлар 400 таноб ерни суғорса бундай қишлоқларни арабчада қария деб аталган. Катта суғориладиган ерлари дарё ёки наҳрларга эга бўлиб, у 100 минг таноб ерни суғорганда туман мақомига эга бўлган. Агар катта суғориладиган ерлар битта катта магистрал каналдан иборат бўлиб, 50 минг таноб ерни суғорса бундай ерларни ҳазора деб аталган. Ариқлар 25 минг таноб ерни суғорса бу худудларни нимҳазора деб номланган. Шунингдек бирор бир ариқлар, 10 минг ёки 15 минг таноб ерни суғорса, бундай ерларга обхўр дейилган.³ Бундай тартибда бўлинишлар хирож, закот ва бошқа турдаги солиқларни йиғиб олиш учун қўлланилган.

Вобкент Бухоро амирлигининг расмий ҳужжатларида Комот деб ҳам юритилган. Комот қўлланилганда маъмурий территориал бирлик, яъни туман назарда тутилган. Тумандаги аҳоли сони 1914 йил 20.030 кишини, 1924 йилда 271.530 кишидан (аёллар ва эркаклар бирга) иборат бўлган⁴. Кейинги 10 йил давомида аҳоли 22,2%, яъни 60,425 кишига кўпайган.

¹ Muhamedjanov A.R. Nasellenniye punkti Buxarskogo emirata. – Т.: Universtitet, 2001. – В. 4.

² Astanova G, Mannonov B. i Kamoliddinov Sh Proekt reform v Buxare.– Saarbrucken; LAPLAMBERT Academic Publishing, 2015. – В. 11.

³ Semenov A.A Buxarskiy Traktat o chinax i zvaniyax i ob obyazannotyax nositeley ix v srednevekovoy Buxare. – М., 1948 – С. 152.

⁴ Sovremenniy kishlak sredney azii vabkentskaya volost' (pod redaktsiyei B.B Karp i I.E Suelova. –Т., 1926. – С.

Туман маъмурий жихатдан Ком-и akka, Ком-и Қасаба, Ком-и Кумушкент, Ком-и Найокан ва Поён-и Ком-қасаба каби) амлоқлардан иборат бўлган. Баъзи хужжатларда уларнинг номи тўлиқ ёки айрим ўзгаришлар билан ҳам берилган. (Ком-и Чарх-и Кумушкент, Поёни Ком-и Қасаба каби). *Ком* атамаси ушбу ҳудудни сув билан таъминловчи ариқ ва анҳорларнинг номлари билан боғлиқ ҳолда қўлланган. *Ком* сўзи луғавий жихатдан қазилган ариқ (анҳор) деган маънони билдиради. Вобкент туманида шундай комлардан тўрттаси мавжуд эди. Жумладан, Вобкент дарё ҳавзасида Ком-и Акка номли йирик сув магистрали бўлиб, у Вобкентдан қуйи томонда жойлашган ерларни суғориб турган. Бу ҳолат тумандаги ерлар деҳқончиликка яроқли бўлганини англатади. Вобкент туманининг суғориладиган ерлари 1050 қўшни¹ ташкил этган. Бу тумандан Зарафшон дарёсининг ўзи оқади. У халифа Худойберди қишлоғидан оқиб ўтиб иккига бўлинган. Гиждувон туманига яқинроқ (Бухородан 48 км узоқликдаги) ерда кўприк бўлиб, Зарафшон дарёси шу ерда иккига бўлинади. Биринчи бўлаги Бухорога, иккинчи бўлаги эса ғарбий Бухоро туманига яни Комотга қараб оқади.² Ҳозирги Вобкентдарё қуриб қолган Моҳондарё, Гурдуш, Ружайли ва бошқалар Зарафшоннинг тошқинлар ҳосил қилган дельта характеридаги қадимги шаҳобларидир. Зарафшоннинг қуйи оқимида унинг қадимги энг йирик табиий тармоқларидан биринчиси ҳозирги Вобкентдарё каналидир. Тарихий манбаларда у Говхитфар, Хитфар номи билан аталиб ҳозирги вақтда Бухоро вилоятининг Вобкент, Ромитан туманларида 40 минг гектардан ошиқроқ майдонни суғоради. Вобкентдарё суви билан таъминланган қадимги суғорилган ерларда олиб борилган археологик текширишлар қадимги даврларда у ҳеч қандай сунъий иншоотсиз табиий равишда оқганини кўрсатади. Кейинчалик унинг ҳозирги бош қисми маҳсус тўғон билан кўтарилганлигини тақозо қилади. Наршаҳий ҳам Бухоро воҳасида X асрда мавжуд йирик ирригация тармоқларини қайд қилганида, Вобкентдарёни Зарафшоннинг табиий ирмоғи деб ҳисоблайди. Академик Я. Ғуломов ҳам Хоразмнинг қадимги йирик суғориш артерияси Говхўра канали номининг этимологиясига эътибор бериб, Говхўра ва Говхитфар номлари ҳам дарё шаҳоби оққан томонлардаги жой ёки туманлари номи билан боғлиқ бўлган ирмоқларни англатади деб қайд қилган. Қадимги Говхитфарнинг кейинги номи “Вобкентдарё ёки Вобкентга томон оқадиган дарё” деб бекорга айтилмаган. Шундай қилиб, археологик текширишлар билан бир қаторда, Вобкентдарё тўғрисидаги тарихий манбалардаги мавжуд маълумотлар ва унинг топонимлари этимологияси ҳам ҳозирги Вобкент канали Зарафшоннинг қадимги ирмоғи эканини тасдиқламоқда.³ Хужжатлар шундан дарак берадики, Вобкент туманининг маъмурий бўлинишида *Ком* атамаси Вобкентнинг маъмурий ҳудудий тузилишида бежиз қўлланилмаган, бу ҳудуддан оқиб ўтувчи ариқлар эса туманни қамраб олган бўлиб, тумандаги сув иншоотлари бошқа туманлар билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган. Бундай маълумотларни бошқа манбалардан ҳам учратиш мумкин.

¹ Qo'sh yoki jufti gov, O'rta Osiyodagi mahalliy er o'lchov birligi, XVI-XIX asrlarda 1qo'sh (jufti gov) 50 tanobga teng bo'lgan. Davidovich O. A. 1970, S. 122-123.

² Sobelev L.N. Geograficheskaya i statisticheskaya svedeniya o Zeravshanskom Okruga s prilozheniem spiska naselennix mest Okruga / Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshestva. Po otdeleniyu Statistiki. Tom chetvertiy. – Sanktpeterburg, 1874. – S. 96.

³ Muhammadjonov A.R. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi (qadimdan to XX asr boshlarigacha). – Toshkent, 1972. – B. 375 ; Muxammedjanov A.R. Nasellyonniye punkti Buxarskogo emirata. – T: Universtitet, 2001. – B. 289-296.

Бухоро амирлиги маъмурий-худудий тузилмалари ўртасида бўлинишлар, қўшилиб кетишлар, бирдан иккинчисига мавзеларни ёки амлокларни ўтказиш ҳодисалари рўй бериб турган¹. Тадқиқотлар натижаларига кўра, маҳаллий маъмурият намоёндалари **мавзени** қишлоқ ва масжидлардан каттароқ худудий бўлинма деб таърифланганлар. Мисол учун, Карки вилояти **мавзеларга** бўлинса ҳам улар ўз навбатида **бекчаларга** бўлинган, бекча **қишлоқлардан** иборат бўлган. Помир вилоятларидаги Рўшон ва Шуғнон маъмурий туманлари **оқсоқоллик** дейилган. Аҳоли яшайдиган манзиллар манбаларда учта атама - **қишлоқ, мавзе, даҳа** номлари орқали қайд этилган.²

Шунингдек, туманинг гузар номлари ва марказий ҳудудга яқин жой номлари Дорун-и Вобкент атамаси билан бирга келган. Коми Акка Вобкент туманининг энг катта худудий бирлиги бўлганлиги манбаларда учратиш мумкин. Жумладан, вақф ҳужжатларида машҳур сўфий шайхлардан бири Сайфиддин Бохарзийнинг набираси шайх Абдулмафаххир Яҳё 1333 йил Вобкентнинг Вобкентдарё канали бўйлаб жойлашган Коми Акка худудида иккита вақф ер сотиб олгани ҳақидаги маълумот келтирилган³. Бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки, Вобкент тумани XIVасрларда ҳам Комларга бўлинганлиги жуда муҳимдир. Туманда қадимдан ариқ ва анҳорларнинг мажудлиги эса худуднинг қишлоқ хўжалиги юқори бўлганидан далолатдир. 1914 йил (Қушбеги архиви), амирликдаги аҳоли манзиллари номланишида маъмурий жиҳатдан қишлоқ (туркий), мавзе (арабча), дех/деҳа (форсча) учта атама маъмурий бирликлар сифатида ифодаланган. Араблар яшаган қишлоқлар қория деб аталган. Қария араб тилида қишлоқ маъносини англатади. Марказий Осиёда эса, бу атама аслида (араб босқинчилигидан кейин) маълум бир ер тушунчаларини ифодалаган. Мисол учун Афғонистоннинг шимолий қисмида қория сўзи “қишлоқ” тушунчаларини ифодалаш учун маъмурий манода кенг қўлланилади, шунинг учун қишлоқ мухторига қориядор деб аталади.⁴ Ҳужжатлардаги рўйхатларда Дехати вилояти Чароқчи, Қишоқони тумани шаҳри Яккабоғ ёки мавзехои вилояти Кармана каби тафсилотлар ишлатилган. Бу атамалардан бири деха, кўпинча турли фонетик вариантларда учрайди. Жумладан, 60 аҳоли манзилига нисбатан Болжуан вилояти буйича Дий, Дих, Деха, Дехот каби шакллар қўлланган. Қоратегин вилоятининг 30 аҳоли манзилига нисбатан ҳам ушбу вариантлар қўлланган. Қоратегин вилоятида 22 та, Кўлоб вилоятида 46 та қишлоқлар Дий, Дей, Деха каби топоформентлар қўлланган. Лекин уларнинг иккиси ҳам кейинги маъмурий бирлик амлокларга бўлинган⁵.

Куйида Вобкент тумани таркибидаги амлоклар ва уларга қарашли қишлоқларнинг номлари жадвалда шакиллантирилди⁶.

¹ Abdvaxobova M.R Qushbegi arxivida tarixiy toponimlar va Buxoro amirligining ma'muriy-hududiy tizimi. -T. , – 2006. B. 8.

² Xoliqova R. Rossiya-Buxoro tarix chorrahasida. –T., 2005. B - 60.

³ Kazakov B. A Dokumentalniye pamyatniki Sredniy Azii. – T ., 1987 – S. 73.

⁴ Semenov A.A. Buxarskiy Traktat ochinax i zvaniyax i ob obyazannotyax nositeley ix v sradnevekovoy Buxare. – M., 1948 – S. 152.

⁵ Abdvaxobova . M.R Qushbegi arxivida tarixiy toponimlar va Buxoro amirligining ma'muriy-hududiy tizimi. – T. , – 2006. B. 8.

⁶ Muxammedjanov A.R. Nasellyonniye punkti Buxarskogo emirata. – T: Universtitet, 2001. – S. 185.

Вобкент туманининг аҳоли масканлари жадвали

Амлоклик номлари	Аҳоли масканлари		
Ком-и Акка	1.Авурдувон	15. Кашвон,	29. СўфиДехкон
	2.Оқ работ,	16. Қипчоқ	30.Ҳажвон
	3.Арабон	17. Қўқон	31. Хожа Порсо
	4.Арабхона	18. Қўнғирот	32 Чаҳоргарон
	5. Бобо-йиТодари	19.Кушк-иОсиё	33.Чангарон
	6.Бахринча	20.Мир Сулаймон	34.Читгарон
	7.Беш работ	21.Талл-и Гандум	35.Чори Калон
	8.Бурқўт	22.Мўминабод	36. Чаҳорбоғ
	9. Бузундувон	23.Найман	37.Чаҳар Як корон
	10. Варғонзиак	24. Работ-иОхунд	38. Чихил бачча
	11.Гавуздавон	25. Работ-и Мири	39. ШакарРавон
		26. Роғкент	40. Ширин
	13. Косари Боло	27. Розгир	41.Шўристан
	14. Касари Поён	28.Сарун	
Ком-и Касаба	1. Арабон	17. Коргарон ёки (Равон)	33. Наршах-и Болова Наршах-и Пойон
	2.Оғри	18. Қор ёғди	34. Ниёзхўжа
	3.Беглар (1915 Дарун-и Вобкент)	19. Қатагон	35. Работ-и Боло
	4.Мир-и Калон Дорун-и Вобканд	20. Қум бости	36. Работ-и Сариг
	5.Гузар-и кози Абдуллоҳ	21. Қумрийон	37. Работча
	6. Гузар-и қассоби,Дарун-и Вобкант	22.Қоза	38. Роми
	7.Пул-и мусича Дарун-и Вабкант	23.Уба	39.Работ-и сариг
	8. Гузар-и Лаб-и Осиё, Дарун-и Вобкант (Сар-и Осиё-и Вобкент)	24. Масжид-и Қассоби, Дарун-и Вобкент	40. Сарой-и Рўдахўр
	9. Гузар-и Пахса, Даруни Вобканд	25. Масжид-и Пахса	41. ТаллиПушмон
	10.Қобиз Дорун-и Вобкент	26.Бозор-и Алача(янги)	42.Чармгарон

	11. Гузар-и Хур	27. Махзумҳо	43. Ўба
	12. Диха-йи Дароз	28. Лаб-и Дарё	44. Ҳозандори
	13. Калта Работ	29. Лўка	45. Халаж
	14. Қалмоқон	30. Латиф Сонбўгар	46. Хошимхўжа
	15. Қобиз	31. Муғийон	47. Хожалик
	16. Кимухтгарон	32. Мўйтоб	48. Шакаркент
Ком-и Кумушкент Ком-и Чарх-и Кумушкент	1. Асбоб-и Алус	15. Исом	29. ОқСамон
	2. Боғ-шайх.	16. Қатағон	30. Найманча
	3. Бадой	17. Кўбос	31. Розмоз
	4. Баққолон	18. Кўл-и Хатиб	32. Сари Осиё-и Давлат-бой
	5. Бобо-шайх	19. Кумушкент	33. Токидўз
	6. Болтабек	20. Кўпас	34. Тош масжид
	7. Бадриддин	21. Туркон	35. Тешик тепа
	8. Бой қозон	22. Кўрагон	36. Ҳолвогарон
	9. Буёни Турўк	23. Қирғизон	37. Хутфариш
	10. Бахрин	24. Қум работ	38. Хожа Работ
	11. Гаучохўр	25. Работча	39. Воший
	12. Жар Работ	26. Мингон	40. Тераклик
	13. Зарбофон	27. Муқаввим	41. Талли Гандум ¹
	14. Йилож-Халож	28. Муштак	
Ком-и Найокан	1. Гадойхона	6. Понджўса	11. Работ-и Хоса
	2. Карроқон	7. Қалмоқон	12. Работ-и Шайх
	3. Қўржўк	8. Работак	13. Нигор
	4. Лаб-и Сиёб	9. Шаш моҳа	14. Ғариб-шоҳ
	5. Найокан	10. Работ-и Ишон	
Жами : 143 та қишлоқ номи қайд этилган			

Жадвал 1914 йилги ҳужжат маълумотларини ўз ичига олиб, юздан ортиқ аҳоли масканлари шакиллантирилган. Маълумки, Бухоро амирлиги ағдарилгандан сўнг 1924 йил БХСР таркибидаги Вобкент волости ташкил топган бўлиб, унда 74 қишлоқ номи қайд этилган². Кейинги ўн йил ичида қишлоқларнинг қисқаришига баъзи қишлоқларнинг қўшилиб кетиши сабаб бўлган. Ком-и Касабада 29 та қишлоқ, Ком-и Аккада 22 та қишлоқ ва Ком-и Кумушкентда 23 та қишлоқлар қайд этилган.

Юқоридаги маъмурий бирликларнинг баъзиларида мавзе, деҳ, қишлоқ ва гузарларнинг номлари фарқлар бўлган. Қишлоқ ва деҳлар номлари орасида сўғдий (Варғонзийак, Роғкент, Ғовуздавон, Муғийон), туркий (Оқ Саман, Жарработ, Қалмоқ) ва форсий (Лаби Сиёб, Ҳолвагарон, Токидуз) номларидан иборат бўлган.

¹ Muboraknomajoti Amir Muzaffar. O'zRFASHI qo'lyozma № 407" B. 110.

² Sovremenniy kishlak Sredney Azii Vabkentskaya volost'. (pod redaksiyey B.B Karp, I.E Suelova. – T., 1926. – S. 9.

Аҳоли манзиллари орасида шахс номлари (Хожа Порсо, гузари қози Абдуллох, Мир Сулаймон, Болтабек, Ниёзхўжа, Ҳошимхўжа), этнонимлар (Қалмоқон - қалмоқлар, Арабон - араблар, Бахрин, Найман, Қипчоқ, Қатағон, Халаж, Буркут), табиий-ландшафт номларидан (Талли Пушмон, Талл-и Зукон) келиб чиқган. Бундай номларни чуққуроқ таҳлил қилиш, қишлоқ ва деҳларнинг шаклланиш тарихини ҳам ўрганишга имкон беради. Айрим қишлоқлар йирик бўлгани сабаб Арабхона-йи боло ва Арабхона-йи пойон, Наршахи боло ва Наршахи пойон каби икки қисмдан иборат бўлган. Работлар атрофида шаклланган аҳоли масканларида Работ номли қишлоқ/деҳлар шаклланган. X асрда яшаган Наршахийнинг асарларида работ (йўловчилар, савдогарлар тунайдиған маскан) бўлиб, улар карвон-саройлар яқинида жойлашган. Кейинчалик ўрта асрларнинг сўнгги чорагида работлар номи билан келган ҳудудлар тамоман бошқа вазифани бажарган.¹ Вобкент туманида ҳам кўплаб Работлар бўлган, Жар Работ, Работ-и Шайх, Работ-и Хосса, Работ-и Ишон ва бошқалар. Ширин қишлоғида Работи хосса Ширин бўлиб, унинг атрофи баланд деворлар билан ўралган ва у қалъа вазифасини бажарган.² Гузарлар ва масжидлар номи билан аталадиган жой номлари ҳам кўплаб учраган. Масалан, Гузари Кассоби, Гузари Лаби Осиё, Даруни Вобкент ушбу ҳудуд Дарун-и Вобкент жой номи билан бирга келган. Гузарлар шаҳар марказида асосан аҳоли зич жойлашган ҳудудларга қурилган. Шаҳардаги гузарлар ўзини-ўзи бошқариб, марказга бўйсунган ва бевосита Вобкентнинг ўзига қарашли бўлган.

XX аср бошларида мавзе ва қишлоқ тушунчалари, баъзан бир ҳил маънода ишлатилган. Бу даврда қишлоқ оқсоқолларининг ҳокимияти, диний-руҳоний назоратдан кўра устун бўлган. Ўз навбатида, бу амирлик хазинасига тушадиган солиқ йиғимларининг бўлинмаслигини таъминлашдан келиб чиқади. Чунки руҳоний бошқаруви солиқ тизимига аралашган тақдирда диний муассасалар ўз манфаатини таъминлашга ҳаракат қилиши табиий эди. Туманларда амлоқликлар ўз ҳудудларидаги мавзелар, аҳоли жамоаларининг масжидлари томонидан ҳам назорат қилинган. Ҳар бир мавзе аҳолиси жамоаларининг жойлашган тартибига кўра қишлоқлар ва уларнинг масжидлари бўйича ҳисобга олинган. Манбаларда Чағдари мавзеси Вобкент тумани амлоқлик ҳужжатларида қайд этилган бўлиб,³ баъзи мавзеларда 5 дан ортиқ масжидлар бўлган.

Хулоса. XIX аср охири XX аср бошларида Бухоро амирлиги маъмурий –бошқарув тизимида анъанавий хусусиятларини асосан сақлаган, лекин маъмурий тизимда бир қатор ички ўзгаришлар ҳам содир бўлган. Масалан, аҳоли рўйхатларида 1914 ва 1926 йиллардагини солиштирганда қишлоқларнинг қисқаришини кўришимиз мумкин. Бунга сабаб қишлоқларнинг кўшилиб кетиш ҳолатларини сабаб бўлган. Лекин аҳоли сон жиҳатдан юқоридаги йиллар давомида демографик ўсиш кузатилган. Ўн йил ичида 22%2 га кўпайган. Аҳоли манзиллари шакллантирилиб, уларни чуққур ўрганилиб тасниф этилиши биринчи галда туманнинг маъмурий тизимининг аниқ манзарасини беради. Қолаверса, бу рўйхатдаги юздан ортиқ жой номлари туман аҳолиси, этник таркиби, хўжалик хусусиятлари, ижтимоий-маданий ҳаёт, хунармандчилик, касб - қор турлари, ижтимоий –маънавий тасаввурлар, эътиқод ва ишонч ақидалари каби кўплаб соҳалар ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Бухоро амирлиги аҳоли манзилларининг маъмурий тобелик тизими кўпроқ давлат хазинасини тўлдириш мақсадларини кўзлаган ҳолда уюштирилган. Шу туфайли маъмурий –

¹ Suxareva O.A. Buxara XIX-nachalo XXv. – M., 1966. – S. 52.

² O'sha asar B. 40.

³ Muboraknomajoti Amir Muzaffar. O'zRFASHI qo'lyozma № 407" B.148.

худудий бирликлар ўртасида мавзе ва қишлоқларнинг тақсимланишида баъзи жузъий ўзгаришларга имконият қолдирган. Вилоят ва туман бирликлари ўз атрофларида мавзе ва қишлоқларни, уларнинг масжидларини бирлаштириб, асосан шу манзилларни сув билан таъминловчи ариқ ва анҳорлар бўйлаб жойлашган. Аҳоли манзилларининг атамаларидаги ўзаро фарқлар кўпинча маҳаллий анъаналарга боғлиқ бўлган.

АҲМАД ДОНИШ АСАРЛАРИДА ТАБИЙ ФАНЛАРГА ОИД ҚАРАШЛАР

КАРИЕВА НИГОРА

таянч докторант, ЎзР ФАТИ

Аннотация. XIX иккинчи ярми – XX бошларида Марказий Осиёнинг табиий фанларига оид минглаб илмий тадқиқотлар, асарлар, рисоалар яратилди. Улар ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг қўлёзма фондлари ва кутубхоналарида сақланмоқда. Шу жумладан, таниқли мутафаккир Аҳмад Донишнинг бой илмий-маънавий мероси Тошкент Давлат Шарқишунослик институтининг Шарқ қўлёзмалар фондида сақланади.

Мақолада унинг асарлари ва рисоаларининг фонд рўхатидаги тартиб рақамлари кўрсатилган. Унинг фаолиятида табиий фанларга оид қарашлари таҳлил қилинган. Муаллиф унинг табиий фанларга оид қарашлари акс этган асарларини ўрганишга катта эътибор қаратади. Булар қаторига Аҳмад Донишнинг “Наводир ул вақоеъ”, “Глобус ва ундан фойдаланиш рисоласи”, “Глобус ва ундан фойдаланиш рисоласи” каби асар ва рисоалари киради. Бундан ташқари Табиатишунослик, Ернинг вужудга келиши ва ҳолати, сайёралар ҳаракати, Ой ва Кўёш тутилиши каби ҳодисаларга нисбатан Аҳмад Донишнинг илмий ёндашуви баён этилган. У ўзининг табиий фанларга оид асарларининг барчасини илмий ҳулосаларга асосланган ҳолда ёритган. Илмий мақола мавзусини ёритишда тарихийлик, тизимли таҳлил ва тушунтириш усулларидан фойдаланилди.

Қайд этиш лозимки, XIX иккинчи ярми – XX бошларига келиб Марказий Осиё рус ва хорижий тадқиқотчиларининг фаол изланишларининг объектига айланди. Бунинг натижасида эса Марказий Осиёнинг табиий шароитларига бағишланган юзлаб тадқиқотлар яратилди. Бу эса бевосита география фанининг юқори даражада тараққий этганлигидан далолат беради. Бу даврдаги Россияда табиий фанлар соҳасидаги ўзгаришлар Марказий Осиё мутафаккирлари, маърифатпарварларининг фаолиятида ҳам сезиларли даражада акс этди. XIX охири – XX бошларида ўлкада кенг ривожлана бошлаган маърифатпарварлик ҳаракати доирасида жамиятнинг илгор фикрли вакиллари билан бири Аҳмад Дониш дунёвий илм-фанни ривожлантириш заруриятини тобора чуқур англаб, анъанавий фан ва таълимни жаҳон ютуқлари даражасига кўтариш лозимлиги ҳақидаги таъвиқотни ўз асарларида кучайтирди.

Аҳмад Донишнинг асарлари Марказий Осиё халқларининг XIX асрдаги тарихи ва маданияти, балки табиий фанлар – топография, хариташунослик, астрономия, географияга оид билимлар бўйича маълумотларни бера олади. Унинг илмий-маънавий мероси халқимизнинг кейинги илмий тараққиётига асос бўлиб хизмат қила олади. Зеро, сўнги асрларда, ҳусусан, XIX охири - XX аср бошларида аждодларимиз ҳам ўзларидан аввалги яратилган интеллектуал салоҳиятдан унумли фойдаланиб келган эди.